

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Verlicht christendom of verfijnd heidendom? Jacon
van Nuys Klinkenberg (1744-1817) en de
Verlichting [Enlightened Christendom or Subtle
Paganism? Jacob van Nuys Klinkenberg
(1744-1817) and the Enlightenment]**

Wall, E.G.E. van der

Citation

Wall, E. G. E. van der. (1994). *Verlicht christendom of verfijnd heidendom? Jacon van Nuys Klinkenberg (1744-1817) en de Verlichting [Enlightened Christendom or Subtle Paganism? Jacob van Nuys Klinkenberg (1744-1817) and the Enlightenment]*.

Leiden: Universitaire pers. Retrieved from

<https://hdl.handle.net/1887/8254>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/8254>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Mijnheer de Rector Magnificus,

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Geleid door Godsdienst en door Reden,

Aan zelfbelang noch haat ten doel,

Leef ik met mynen staat te vreden,

In't midden van het aardsch gewoel.

Deze dichtregels stammen van een vrouw die twee eeuwen geleden leefde en door Betje Wolff als 'de grootste dichtresse onses lands' werd betiteld: Lucretia van Merken.¹

Met deze woorden geeft Lucretia van Merken een rake typering van het achttiende-eeuwse verlichte levensgevoel: de tevredenheid met de positie die men in het aardse bestaan inneemt; het streven naar de juiste verhouding tot de medemens; en bovenal het aanvaarden van beide: godsdienst en rede, als leidsvrouwen in dit ondermaanse.

In dit laatste beluisteren wij een opvatting die in het recente historische onderzoek karakteristiek wordt geacht voor de Europese Verlichting. Frankrijk, waar kerk en Verlichting in de achttiende eeuw elkaars tegenpolen waren, geldt niet langer als het prototype van de Verlichting. Niet het contrast tussen rede en religie wordt thans als kenmerkend voor de Verlichting beschouwd, maar het streven naar harmonie tussen beide wordt in het huidige onderzoek als het grondstramien van de internationale Verlichting erkend. Om dit tot uitdrukking te brengen spreekt men wel van een 'christelijke' of 'gematigde' Verlichting.²

Het concept van een gematigde Verlichting wordt ook op Nederland van toepassing geacht. Aan die gematigde Nederlandse Verlichting, en dan in het bijzonder aan het specifiek-godsdienstige karakter daarvan,

wil ik hier een enkele opmerking wijden. Uit het veelomvattende veld van vragen die met het godsdienstige karakter van onze Verlichting samenhangen licht ik er één uit: deze betreft de verhouding van orthodoxie en Verlichting. Deze thematiek vormt een van de nieuwere zogeheten 'aandachtsvelden' in het internationale onderzoek. Wat Nederland aangaat, is deze vraag nog weinig bestudeerd, zoals in het algemeen moet worden vastgesteld dat de Verlichting hier te lande in het kerkhistorisch onderzoek onderbelicht is gebleven.³

De vraag naar de verhouding van orthodoxie en Verlichting zal ik belichten aan de hand van één figuur: Jacob van Nuys Klinkenberg, die van 1784 tot aan zijn overlijden in 1817 het ambt vervulde van hoogleraar kerkgeschiedenis en theologie aan de Amsterdamse universiteit. Dit betekent dat de slotfase van de Nederlandse Verlichting centraal zal staan. Nu gelden de jaren tussen ruwweg 1770 en 1820 in de kerkgeschiedschrijving bepaald niet als een tijd van 'Verlichting'. Integendeel, deze periode staat te boek als een tijd van duisternis: de theologie was in een diepe rust verzonken, om eerst geleidelijk gewekt te worden door de stralen van de zon die zich in de latere negentiende eeuw verspreidden over het panorama van religieuze richtingen die ons land inmiddels rijk was.⁴

In hoeverre is dit beeld juist? Moet de genoemde periode niet veeleer eenzelfde opwekkende 'facelift' ondergaan als de gehele achttiende eeuw in onze recente historiografie ten deel is gevallen? Is het niet eerder zo dat godsdienstig Nederland, gelijk de rest van Europa, in de betreffende decennia tussen 1770 en 1820 volop bezig was de Verlichting te verwerken? Juist in die jaren vond de doorbraak van Verlichtingsideeën plaats. De effecten van de Verlichting op het idee religie in het algemeen en op het christendom in het bijzonder werden ook eerst toen in bredere kring bekend. Daarmee werd een proces in gang gezet, waarbij een aangelegenheid die aanvankelijk alleen de geestelijke en sociale elite betrof, doordrong tot de zogenaamde 'gemene man' en de 'mingeoefenden'. Het is die popularisering van het verlichte gedachtengoed die zo'n belangrijk kenmerk vormt van de slotfase van de Verlichting.⁵ Is het wellicht op het eerste gehoor bevreemdend om de jaren tussen 1770 en 1820 betiteld te zien als de slotfase van de Verlichting - deze periode

geldt immers ook als die van de Romantiek en beginnend Biedermeier, het valt niet te ontkennen dat kerkhistorisch gezien de Verlichting, en al wat men als haar vruchten beschouwde, doorliep tot in de negentiende eeuw. Toen Allard Pierson sprak van "de 18e eeuw die bij ons lang heeft aangehouden", bedoelde hij daarmee dat de achttiende eeuw eerst omstreeks 1870 zou zijn geëindigd.⁶ Zover behoeft men misschien niet te gaan. Maar wél kunnen wij constateren dat de Verlichting een brandend punt van theologische discussie vormde zeker tot aan 1820, en ook nog in het daaropvolgend decennium. Daarvan getuigen alleen al Da Costa's kleine boekje met de veelzeggende titel Bezwaren tegen de geest der eeuw (1823) en de vele reacties pro en contra de Verlichting die Da Costa's Bezwaren opriepen.⁷

Dit voert ons als vanzelf naar de vraag hoe de Verlichting destijds in ons land vanuit godsdienstig oogpunt werd gewaardeerd. Aan de ene zijde van het spectrum werd zij in uiterst donkere kleuren getekend. Aan niemand kan deze afwijzende houding beter worden geïllustreerd dan aan Da Costa's beroemde leermeester: Willem Bilderdijk, die zich mateloos verontwaardigd toonde over de waanwijze domheid van zijn eeuw. Schamper liet Bilderdijk zich uit over de menselijke rede die hem zelfs geen schemerlicht schonk:

Neen, ik hou niet van die reden,
Door waanwijsheid aangebeden;
Luchter, maar van licht ontbloot.
'k Vraag verlichting in het donker,
Maar geen spel van straalgeflonker,
Dat den schemer slechts vergroot.⁸

Zo werd de toon gezet voor de negatieve visie op de verlichte achttiende eeuw, een visie waaraan zovelen zich zouden conformeren en die - vooral dankzij Groen van Prinsterer's historische studies - de Nederlandse historiografie sterk zou beïnvloeden.

Aan de andere zijde van het spectrum vielen evenwel positieve geluiden te beluisteren. Een bekend theoloog als Paulus van Hemert - voormalig gereformeerd predikant, vervolgens Remonstrants hoogle-

raar, vrijmetselaar - stond sympathiek tegenover de nieuwe verlichte verworvenheden op godsdienstig en filosofisch gebied. Samen met zijn goede vriend Johannes Kinker was hij een bewonderaar van Kant's critische wijsbegeerte en poogde hij die in ons land in bredere kring ingang te doen vinden. Met Kant in de hand wilde Van Hemert scepticisme en ongeloof te lijf gaan. Wat Kinker betreft, in het voorbijgaan zij opgemerkt dat nadere studie van diens opvattingen ertoe kan leiden dat het beeld van de gematigdheid van onze Verlichting genuanceerd moet worden: recent onderzoek laat immers zien dat Kinker een exponent is van een anti-christelijke Verlichting die rond 1800 in ons land wijder verbreid zou zijn dan tot nog is toe aangenomen.⁹

Verscheidene figuren probeerden de beide meer extreme posities van Bilderdijk enerzijds, Van Hemert anderzijds te vermijden en een middenweg te bewandelen. Waardeerden deze aanhangers van de 'via media' bepaalde verlichte ideeën positief en erkenden zij die als constructief voor de theologie, toch waren zij bevreesd voor een verlicht destructivisme waarbij uiteindelijk - althans zo meenden zij - van het christelijk geloof niet veel meer over zou blijven. Tot deze middengroep behoorde Van Nuyts Klinkenberg, zoals wij straks zullen zien.

Met de vrees voor de destructieve kant van de Verlichting belanden wij bij een thema dat voor de achttiende en vroege negentiende eeuw karakteristiek genoemd mag worden. Als er één ding opvalt in de godsdienstige literatuur van die tijd, dan is het wel de diepgewortelde vrees voor een sterk toenemende ongodsdienstigheid, vooral in de zin van een anticlericale, antichristelijke instelling. In een schijnbaar eindeloze stroom publicaties was deze stemming voelbaar, als zij al niet met ronde woorden werd uitgesproken. Zo zag Betje Wolff de godsdienstloosheid "met een opgerecht hoofd en stouten tred" door haar tijd schrijven. Verontwaardigd merkte zij op: "Met eene drieste onbeschaamdheid te belyden, dat men niets gelooft, van alles wat wy, eenvoudige Christenen, eerbiedigen, is thans zoo veel als zijn Waareld regt te verstaan. Onze Petitsmaîtres zelf, vooral zoo zy den Tour door Europa gedaan hebben, speelen nu voor Espritsforts".¹⁰ Volgens die 'sterke geesten' bevatte de Bijbel slechts fabels, en wat de dwaze christenen betrof, die lagen overhoop met de rede — en met elkaar.¹¹ Zo rond 1800 zou er naar de

overtuiging van menig achttiende-eeuwer een groot maar onzichtbaar verbond tegen de christelijke godsdienst zijn gesmeed: de bekende complottheorie. Hing dit wellicht samen met een 'eeuwendegevoel' zoals dat toen voor het eerst werd beleefd en ons wellicht over enkele jaren ook zal bevangen?¹² Kortom, het christelijk geloof werd rond 1800 weliswaar nog niet algemeen betwijfeld, maar wél raakten velen in die tijd ervan overtuigd dat het christendom heviger in zijn fundamenteën werd aangetast dan ooit tevoren.

Vandaar de ongekende bloei van literatuur waarin de waarheid en voortreffelijkheid van het christendom werden beleden. Dat de auteurs in hun verdediging van het christelijk geloof soms al te ijverig te werk gingen, ontlokte aan de bekende Engelse jurist en deïst Anthony Collins de uitlating dat Gods bestaan nooit in twijfel zou zijn getrokken als niet de theologen zich zo hadden ingespannen dat bestaan aan te tonen.¹³

In de Verlichting zagen velen een anti-godsdienstige, anti-christelijke mentaliteit heersend worden. Dat het christendom bij sommigen inderdaad aan waardering had ingeboet, moge blijken uit de simpele opmerking over de Leidse hoogleraar wiskunde, tevens krachtig verdediger van het christendom, Jan Frederick van Beeck Calkoen, van wie door Duitse verlichte theologen werd gezegd: "ein trefflicher junger Mann; schade dass er ein Christ sey".¹⁴

Kon deze alom waarneembare vrees voor ongeloof enige grond in de realiteit vinden? Met een dergelijke vraag belandt men in een methodologisch mijnenveld dat ik hier maar onbetreden laat. Zoals studies van vooral Franse historici die zich met het proces van secularisatie bezighouden laten zien, stuiten we in dit verband op een aantal problematische kwesties. Een van de brandende vragen luidt: op welke wijze, met welke instrumenten, kan men de mate van geloof dan wel ongeloof in een samenleving peilen? Aan welke criteria moet iemand voldoen om tot de gelovigen dan wel de ongelovigen gerekend te worden? Bovendien, wil men ongeloof kunnen meten, dan moet er eerst sprake van geloof geweest zijn.¹⁵ En was dat altijd wel het geval? Sprekend over de laat achttiende-eeuwse jeugd waren Betje Wolff en Aagje Deken daar niet zo zeker van: zij waren niet direkt bezorgd dat de jongeren van hun tijd tot ongeloof zouden vervallen — dat kon volgens

hen haast niet, want die jongeren waren nimmer gelovig geweest. Voor Wolff en Deken school het grote gevaar niet zozeer in ongelooft als veeleer in onverschilligheid ten aanzien van alles wat met godsdienst te maken had. Dit religieus indifferentisme werd in de achttiende eeuw zeker zo gevaarlijk geacht als ongelooft.¹⁶

In verband met de problematische kwestie van het verondersteld ongelooft volsta ik met in alle voorlopigheid op te merken dat er in ons land in de achttiende eeuw en vroege negentiende eeuw eerder sprake was van een bepaalde atmosfeer die men als bedreigend ervoer dan van een duidelijk aanwijsbare antigodsdienstige stroming. Maar wellicht kan, zoals gezegd, nadere studie van figuren als Kinker hier meer duidelijkheid scheppen.

Bekend is dat tal van buitenlandse antigodsdienstige publicaties in ons land van de pers kwamen. Veel minder bekend - want nog nauwelijks onderzocht - is hoe het stond met antichristelijke publicaties van eigen bodem. Een voorlopige indruk is dat die nationale oogst niet zo groot is. Zou die anti-godsdienstige stemming dus vooral buitenlandse import zijn?

Dit strookt met de opvatting van iemand als de bekende Leidse theoloog Ewald Hollebeek, die erop wees - in een rede op 8 februari 1765 hier in het Groot Auditorium uitgesproken - dat Melancton al 200 jaar tevoren de Nederlanders had getypeerd als een volk belust op nieuwigheden. Gelijk 'snoepzieke lekkertanden' snakten onze landgenoten naar 'vele, verscheiden, en uitheemse gerechten, met nooit gestilde graagte'. Gevolg was, aldus Hollebeek, dat de oude beproefde waarheid in minachting geraakte.¹⁷ Ook in de negentiende eeuw werd het antireligieuze sentiment wel als een buitenlands product beschouwd, bijvoorbeeld door Conrad Busken Huet. Busken Huet betoogde, in een opstel over de laat-achttiende-eeuwse arts en politiek tekenaar Pieter van Woensel, dat Van Woensels radicale antikerkelijke opvattingen als onhollands te typeren waren. Met andere woorden, het beeld van de eigen natie was dat van een van huis uit godsdienstig volk. Antigodsdienstigheid was een vanuit het buitenland ingevoerd product.¹⁸

De houding van hen die voor de veronderstelde destructieve aspecten van de Verlichting bevreesd waren, werd door een tijdgenoot als volgt onder woorden gebracht:

“... men heeft zich op het dwaalspoor eener halve verlichting en halve beschaving gaan begeven en men heeft daardoor eene wijsbegeerte zonder wijsheid, eene rechtsgeleerdheid zonder recht, eene burgermaatschappij zonder geluk en welvaart der burgeren, en eindelijk een christendom zonder Christus in veele landen geboren zien worden”.¹⁹

Een ‘christendom zonder Christus’: dat was voor velen wel de gevaarlijkste implicatie van de Verlichting. Voor tal van achttiende-eeuwers leed het geen twijfel dat het christendom plaats maakte voor een ‘verfijndheidendom’ - om een ander geliefd beeld uit die tijd te gebruiken.²⁰ Dit roept de veelbesproken vraag op naar de relatie tussen christendom en Verlichting. Een vraag die ik hier in achttiende-eeuwse termen als volgt zou willen formuleren: waar liggen de grenzen tussen een ‘verlicht christendom’ en een ‘verfijndheidendom’? Wat voor de een als ‘verlicht’ gold, werd door de ander als ‘heidens’ gekwalificeerd. Vanzelfsprekend was - en is - hier de eigen godsdienstige invalshoek bepalend. De vraag of er sprake is van een ontwikkeling ‘van Verlichting tot Verduistering’ werd destijds verschillend beantwoord - en dat is vandaag de dag ook het geval.²¹

In de laatste decennia van de achttiende eeuw brak de discussie over het wezen van de Verlichting los. Daarin vormde het onderscheid tussen een ‘ware’ en ‘valse’ Verlichting een belangrijk thema. Een veel te beluisteren opvatting was dat de zogeheten ‘ware’ Verlichting in gang was gezet door wat men beschouwde als de ‘valse’ Verlichting. Een dergelijke ‘procesmatige’, providentiële visie op de religieuze Verlichting ontmoeten wij bij velen in Europa rond 1800, onder meer bij de Amsterdamse hoogleraar Jacob van Nuys Klinkenberg.

Over het leven van Jacob van Nuys Klinkenberg valt niet veel schokkends te vertellen — of het moest zijn dat hij in november 1783 een benoeming tot hoogleraar theologie en kerkgeschiedenis te Leiden weigerde om binnen enkele weken eenzelfde benoeming aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre te aanvaarden.²² Volgens een lovende levenbeschrijving in het Christelijk Maandschrift voor den Beschaafden Stand, opge-

steld door Wessel Albertus van Hengel (Klinkenberg's opvolger te Amsterdam en naderhand hoogleraar te Leiden) was Van Nuys Klinkenberg niet alleen een sieraad van de Amsterdamse universiteit, maar ook van grote betekenis voor de gereformeerde/hervormde alsmede de Waalse kerk. Moeten wij contemporaine getuigenissen geloven, dan was Klinkenberg een ideale 'opleider' die niet alleen bereid was zijn collegestof telkens weer bij te werken, maar ook les gaf zonder er aan zijn studenten geld voor te vragen - beide zaken waren kennelijk uitzonderlijk in die tijd.²³ In zijn wetenschappelijk werk treffen wij typisch achttiende-eeuwse belangstellingsvelden aan als de fysicotheologie, de natuurlijke theologie en de zending.²⁴

Naast zijn hoogleraarsambt vervulde hij ook dat van predikant. Door Wolff en Deken werd hij geprezen om zijn 'verstandige predikatiën'.²⁵ Hij was een vurig voorstander van een nieuwe psalmberijming, nog voordat deze - onder protest van de orthodoxie - in 1773 zou worden ingevoerd.²⁶ Bij al zijn drukke werkzaamheden als hoogleraar en predikant was Van Nuys Klinkenberg de centrale figuur in een netwerk van theologen die gemeenschappelijke projecten ondernamen - zonder dat zij daartoe door welke instantie ook waren aangespoord.²⁷

In politiek opzicht behoorde hij tot de orangisten. Een opzienbarende gebeurtenis vormde het feit dat hij in 1796, samen met een aantal andere Amsterdamse predikanten, weigerde de eed van trouw aan de nieuwe regering van de Bataafse Republiek af te leggen. Gevolg was: ontslag. Eerst acht jaar later, in 1804, werd hij in zijn ambt hersteld.²⁸

Of Van Nuys Klinkenberg "de belangrijkste man" is geweest "die Amsterdam in de 18e eeuw heeft gehad", zoals hij door R.B. Evenhuis is omschreven in diens prachtige studie over godsdienstig Amsterdam, staat te bezien.²⁹ Feit is dat wij via Van Nuys Klinkenberg een helder zicht krijgen op de gereformeerde/hervormde theologie - althans op belangrijke tendenzen daarvan - in haar relatie tot de Verlichting.

Wenden wij ons nu tot de vraag op welke wijze Van Nuys Klinkenberg de Verlichting waardeerde. Wellicht is de titel van een van zijn eerste werken sprekend genoeg om zijn opvattingen daaromtrent toe te lichten. Die titel luidt: De voordeelen van den godsdienst in tegenstelling van de dwaasheid, onvoorzichtigheid, gevaarlijkheid en schadelijkheid van 't

onder woorden gebracht.

hedendaags ongeloof voorgesteld en aangedrongen.³⁰ Geheel in de lijn van de christelijke apologetiek werd door hem niet het geloof, maar het ongeloof als dwaas, als onredelijk beschouwd.³¹

Dat ongeloof zag Van Nuys Klinkenberg belichaamd in de twee geestelijke hoofdstromingen van de Verlichting: het deïsme en de neologie. De eerste stroming, het deïsme, dat zijn bloei beleefde tussen 1710 en 1750, was louter 'naturalisterij' - een destijds veelgehanteerd begrip met een onmiskenbaar negatieve lading. De deïsten meenden immers dat de natuurlijke religie, door God bij de schepping aan de mens gegeven, voldoende was en dat derhalve de christelijke openbaring in elk geval overbodig, zo niet onmogelijk was. De neologen, die in de tweede helft van de achttiende eeuw op het toneel verschenen, werden door Klinkenberg als gevaarlijker beschouwd dan de deïsten. Deze zogenaamde 'nieuwe hervormers', vooral te vinden onder vooraanstaande protestantse theologen - met name in Duitsland - gaven immers voor het Evangelie te willen handhaven. Zij wensten naar eigen zeggen het Evangelie slechts te zuiveren van vooroordelen en bijgeloof. In de ogen van onze Amsterdamse theoloog echter waren deze 'schijnhervormers' zelf verblind door vooroordelen en lieten zij niets na om het Evangelie uit het Evangelie weg te redeneren en het gehele christendom tot een schrale zedenkunde te herscheppen, "alles, onder den naem van VERLICHTING, OPKLAERING, en [een] tot de OORSPRONGELIJKE EENVOUWIGHEID, HERVORMD CHRISTENDOM".³² In Klinkenberg's werk kunnen wij derhalve de ontwikkeling van de internationale religieuze Verlichting op de voet volgen. Tegen die elementen die voor hem uitdrukking waren van een 'verfijnd heidendom' kwam hij krachtig in het geweer. Dat heidendom - ofwel ongeloof - was niet alleen schadelijk voor het individu, maar ook voor de samenleving als geheel, zo meende hij als zovele tijdgenoten. Ongeloof was immers identiek met immoraliteit; immoraliteit zou uiteindelijk de staat ten gronde richten. Bovendien had ongeloof ook een nadelige uitwerking op zaken als vaderlandsliefde en de koophandel, zo betoogde Klinkenberg.³³

Ter voorbereiding op zijn bestrijding van deïsme en neologie had hij zich terdege verdiept in verlichte en apologetische literatuur. Naar eigen zeggen had hij zeer veel op dit veld gelezen. Zijn uitspraak wordt

bevestigd allereerst door zijn eigen werk, dat van een grote kennis van verlichte en apologetische studies en tijdschriften blijkt geeft.³⁴ In de tweede plaats getuigen ook zijn nagelaten handschriften - die in de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam bewaard worden - van zijn veelomvattende leeslust. Beter dan een auctiecatalogus ons ooit zou kunnen informeren, tonen ons de excerpten van buitenlandse en binnenlandse literatuur, door hem in miniscuul handschrift voor eigen gebruik genoteerd, dat Van Nuys Klinkenberg de betreffende werken inderdaad gelezen heeft. Tal van hoofdpersonen van het contemporaine theologische en filosofische forum passeren de revue. Tot op het laatst van zijn leven bleef hij zich verdiepen in nieuwe ontwikkelingen op theologisch en wijsgerig gebied.³⁵

Dat wij over die handschriften beschikken, hebben wij te danken aan zijn kleinzoon, de bekende negentiende-eeuwse kerkhistoricus Barend Glasius. Glasius had voor zich zelf een carrière bij de marine uitgestippeld. Toen het testament van zijn grootvader Klinkenberg bleek te stipuleren dat diens handschriften alle vernietigd moesten worden tenzij een van zijn kleinzoons theologie ging studeren, veranderde de jonge Glasius evenwel van koers en werd theoloog: hij was de enige kleinzoon die aan deze laatste wens van zijn grootvader kon voldoen. Naderhand zou Glasius voor sommige van zijn eigen kerkhistorische studies gebruik maken van de manuscripten van zijn grootvader.³⁶

In typisch achttiende-eeuwse bewoordingen bracht Van Nuys Klinkenberg zijn godsdienstig uitgangspunt onder woorden:

“Er is geen mensch, of hij wordt gedreeven, door eene zucht om gelukkig te zijn; maer ons weezenlijk en eeuwig geluk staat of valt met het Christendom”.³⁷

Dat streven naar geluk - destijds een ‘universele obsessie’³⁸ - was voor hem, zoals voor de meesten in de achttiende eeuw, onlosmakelijk verbonden met het christendom. Een eerste vereiste was dan wèl, dat men moest weten wat dat christendom inhield. Dat helder en voor ieder bevattelijk uiteen te zetten, zag Klinkenberg als zijn levenstaak, om niet te zeggen als zijn ‘missie’. De oorzaak van het snel om zich heen

grijpende ongeloof was zijns inziens namelijk gelegen in de uitermate gebrekkige kennis die de meeste gelovigen van het christelijk geloof bezaten.

Hier raken wij aan een punt dat voor de waardering van Van Nuys Klinkenberg en zijn werk van groot belang is. Zijn werk werd immers zo niet geheel, dan toch voor een groot deel, bepaald door het streven naar godsdienstige ontwikkeling van de gewone gelovigen. Daartoe hanteerde hij originele middelen, zoals wij dadelijk zullen zien. Zonder aan zijn overig wetenschappelijk werk afbreuk te doen, kan men zeggen dat in zijn werk als popularisator van het christelijk geloof zijn opvallendste verdienste ligt.³⁹

Klinkenberg streefde derhalve naar volksverlichting, een ideaal dat hij deelde met progressieve propagandisten van de Verlichting en dat in het genootschapsleven van die tijd zo'n belangrijke rol vervulde. Met andere woorden, een dergelijk streven naar volksontwikkeling kwam in ons land niet alleen voor in de kringen der verlichte dissenters of die der patriotten, maar ook bij rechtzinnige theologen, en nog wel bij rechtzinnige orangisten. Impliceert dit nu dat zo'n verlichte notie van volksontwikkeling was doorgedrongen tot de orthodoxie - of betekent het dat het ideaal van volksverlichting op zich zelf niet typisch 'verlicht' is?

Met welke middelen trachtte Van Nuys Klinkenberg dit ideaal van godsdienstige volksontwikkeling vorm te geven? Hij verzorgde een serie lezingen over Nederlandse kerkgeschiedenis voor Amsterdamse burgers. Hij behoorde tot de oprichters van de eerste zondagsscholen in zijn woonplaats. Vanzelfsprekend hanteerde hij ook vooral de pen om zijn doel te bereiken. Een uitstekend specimen vormt een boekje van zijn hand uit 1798, getiteld Waerschouwing in de allerbelangrijkste zaak aen mingeoeffenden en jongelieden. Daarin werd het christelijk geloof in hapklare brokjes uiteengezet, vooral in reactie op een geruchtmakend deïstisch werk: Thomas Paine's Age of Reason (1794). Klinkenberg's geschrift werd vele malen herdrukt. De prijs was opzettelijk laag gehouden; het werd op verzoek van de auteur aan de armen gratis uitgereikt, dit geheel overeenkomstig het ideaal van volksverlichting.⁴⁰

Een ander middel dat Klinkenberg hanteerde om het christelijk geloof voor een brede kring bevattelijk uiteen te zetten - en daarin kan hij

origineel genoemd worden - was de uitgave van wekelijkse tijdschriften, in de eerste plaats een spectator, De Christen geheten; in de tweede plaats het Zondags-blad voor de Gereformeerden. Hier wil ik een moment stilstaan bij De Christen; het Zondagsblad laat ik verder rusten.⁴¹

Het spectatoriaal geschrift De Christen verscheen, anoniem, iedere maandag tussen 1772 en 1778. Tooiden andere tijdschriften of bundels zich met titels als De ongeveinsde Christen (ca. 1775), De redelijke Christen (ca. 1800) of De vrolijke Christen (1821) — niet duidelijk is, of wij hierin een opgaande of neergaande tendens moeten bespeuren —, Klinkenberg noemde zijn blad simpelweg De Christen.

In dit tijdschrift streefde hij ernaar op rationalistische wijze deïstische bijbelkritiek op kwesties als het Mozaïsch auteurschap van de Pentateuch, de wonderen en Jezus' opstanding, in eenvoudige en heldere bewoordingen te weerleggen. Herhaaldelijk doemen de namen op van bekende deïsten als Thomas Woolston, Thomas Chubb, Lord Bolingbroke, Thomas Morgan, Anthony Collins, John Toland, Matthew Tindal en Voltaire. Ook Hobbes en Spinoza moeten het ontgelden. Steun voor zijn aanval op de deïstische kritiek vond hij bij geliefde achttiende-eeuwse apologetische auteurs als Nathaniel Lardner, Gottfried Less, Johann Georg Rosenmüller en Johann August Noesselt. Opmerkelijk is dat zijn argumenten veel gelijkenis vertonen met die in meer liberale spectatoriale geschriften als De Filosooph. Orthodoxie en meer liberale godsdienstige stromingen moesten beide weinig hebben van deïsme.⁴²

Dat de markt voor wekelijkse blaadjes en spectators verzadigd was en het dringend tijd werd voor iets nieuws, wist Van Nuys Klinkenberg wel. Toch durfde hij het aan een eigen spectator op de markt te brengen, omdat zijn tijdschrift een uniek karakter droeg: het zou de lezers in wekelijkse doses argumenten tegen het ongeloof verstrekken. "Ik zal de geboden van onze hemelse zedemeester Jezus in al hun verhevenheid, redelijkheid en voordeel, en de evangelische deugden in al hun verrukkende schoonheid afmalen", zo schreef hij.⁴³ Tegelijkertijd wenste hij de onbeschaamde handelwijze der ongelovigen aan de kaak te stellen:

"De gepoederde troep der riekende saletjonkers, die twee of drie geestige invallen van VOLTAIRE, of ROUSSEAU met ongeloovyke

moeite in hun stomp geheugen prenten, om zich in 't geselschap van onweetende vrouwkens eenen ganschen avond ten kosten van 't Christendom vrolijk te maeken, zal ik tusschen beiden eens, beneevens de laagheid van hunnen geest, 't onbezonnene en heemeltergende van hunne haetelijke handeling onder 't oog brengen".⁴⁴

Wat die 'onweetende vrouwkens' betrof, ook vrouwen deden zich graag slim voor door het christendom belachelijk te maken, aldus Klinkenberg. Het feit dat vrouwen konden spotten met godsdienst betekende dat dergelijke spotternij niet zoveel voorstelde, en dat ongelovigen, wanneer zij het christendom ridiculiseerden, dus op een 'vrouwelijk', dat wil zeggen: weinig verheffend niveau opereerden.⁴⁵

Interessant is dat Klinkenberg in zijn tijdschrift soms afweek van de orthodoxe exegese. Zo in zijn uitleg van het spreken van de slang in het Paradijs, dat volgens hem niet letterlijk, maar 'leenspreukig' of zinnebeeldig moest worden opgevat: een slang heeft geen spreekorganen. Hij was niet de eerste in zijn tijd die iets dergelijks betoogde; de verlichte Franeker theoloog Herman Venema had zoiets ook al opgemerkt. Kennelijk kon men een dergelijke uitleg in de achttiende eeuw ongestraft aanhangen, anders dan in onze eeuw toen een gereformeerd predikant uit zijn ambt werd ontzet omdat hij zich in vergelijkbare zin had uitgelaten.⁴⁶

Opmerkelijk in De Christen - en dat geldt ook voor andere van zijn geschriften - is het bovenconfessionele standpunt dat Van Nuys Klinkenberg daarin innam. Zijn godsdienst was de hervormde, zo schreef hij, maar het ging hem in dit blad niet speciaal om de hervormde godsdienst. Het was zijn streven om voor alle verschillende gezindheden die Jezus' naam beleden nuttig te zijn.

Ondanks zijn duidelijke kritiek op deïsten en neologen wist Klinkenberg bepaalde aspecten van de Verlichting toch ook positief te waarderen. Verlichte denkbeelden hadden het christendom namelijk ook vele voordelen gebracht; voordelen die zijns inziens vooral gelegen waren op het gebied van de bijbel- en tekstkritiek en de exegese. Met veel instemming verwees hij naar studies van Johann Chr. Doederlein, Benjamin Kennicott, Johann A. Ernesti, Siegmund J. Baumgarten, Samuel F.N. Morus,

Herman Venema, Jodocus Heringa en anderen.⁴⁷ Dat de theologie door het bevorderen van de echte uitlegkunde menig zogenaamd bewijs verloren had, deerde hem niet. Moesten de bewijzen niet eerder gewogen dan geteld worden? Slechts één enkel overtuigend bewijs was voldoende om de waarheid van het christelijk geloof te bevestigen.⁴⁸

In die positieve waardering van de betekenis van de Verlichting voor de theologie stond hij bepaald niet alleen. Met velen deelde hij de providentiële geschiedopvatting dat de zogeheten valse Verlichting der deïsten en neologen de aanzet had gegeven tot de ware Verlichting van 'redelijke' christenen. Ofwel: een 'verfijnd heidendom' diende tot inspiratiebron voor een 'verlicht christendom', waarbij verlicht in dit geval stond voor een zeer gematigde vorm van liberaal protestantisme. Wellicht beluisteren wij in deze providentiële visie een variatie op het thema van het 'nut der tegenspoeden' zoals dat door Lucretia van Merken is bezongen?⁴⁹

Dat voorts het verfijnde heidendom een intense bloei van de christelijke apologetiek teweeg had gebracht, stemde hem evenzeer tot vreugde. In dit verband vermeldde hij onder meer - behalve de reeds genoemde Less, Noesselt en Lardner - de namen van Jan Scharp, Hieronymus van Alphen en Ysbrand van Hamelsveld. Lovenswaardig achtte hij ook de initiatieven van het 'Haagsche Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst tegens deszelfs heedendaagsche Bestrijders': hun prijsvragen hadden geleid tot een aantal uitmuntende verhandelingen waarin de aanvallen van de gewaande verlichters 'mannelijk' werden afgekeerd.⁵⁰ Zo kan aan Van Nuys Klinkenberg worden geïllustreerd dat het in de verhouding van protestantse orthodoxie en Verlichting ging om een proces dat tot ontwikkeling kwam door de dynamiek van wederzijdse kritiek.⁵¹

Ik kom tot een besluit. Wat valt er over Van Nuys Klinkenberg en zijn waardering van de Verlichting te zeggen? Zijn benadering was die van de apologet: hij verdedigde de christelijke godsdienst tegenover verlichte stromingen waar hij meende dat deze destructief waren voor theologie en geloof. Op zich zelf zegt dit weinig, want vele, zo niet de meeste van zijn Europese tijdgenoten, dachten evenzo. Bovendien - en dat mag in dit verband niet worden vergeten - werden de deïsten en neologen veelal ook

gedreven door apologetische motieven: zij wensten namelijk het christelijk geloof aantrekkelijk te maken voor sceptici en ongelovigen, door dat in een verlichte vorm aan te bieden. De apologetische benadering als zodanig biedt ons derhalve geen helder criterium voor een positiebepaling. Het wordt eerst interessant wanneer we zorgvuldig nagaan waar door de verschillende partijen de grens werd getrokken tussen een 'verfijnd heidendom' en een 'verlicht christendom'.

De positie van Van Nuys Klinkenberg is niet die van een Bilderdijk of een Van Hemert. Hij kan worden bestempeld als een exponent van een 'moderaat christendom'. Via zijn persoon en werk worden wij geconfronteerd met de vraag in hoeverre de Verlichtingsgedachte in de gereformeerde orthodoxie van de achttiende eeuw doordrong. Een analyse van de complexiteit van 'raisonabele rechtzinnigheid' en Verlichting is een van de wegen die kunnen leiden tot een verheldering van het godsdienstig karakter van de Nederlandse Verlichting.

Teneinde het eigen religieuze karakter van de Nederlandse Verlichting nog nader te bepalen zal het dienstig zijn de vrucht van die analyse in het bredere perspectief van contemporaine ontwikkelingen elders in Europa te bezien. Een dergelijke comparatieve benadering kan een bijdrage leveren tot de discussie die thans in het Verlichtingsonderzoek gaande is over de verwevenheid van nationale en internationale aspecten van de Verlichting.

Aan het einde gekomen van mijn rede, wil ik jegens het College van Bestuur mijn erkentelijkheid uitspreken voor mijn benoeming op deze leerstoel. Ik dank U voor het in mij gestelde vertrouwen. Naar mijn beste vermogen zal ik mij inspannen dat vertrouwen niet te beschamen. Anders dan Jacob van Nuys Klinkenberg is het mij een grote vreugde aan deze universiteit de kerkgeschiedenis te mogen doceren.

Hooggeleerde Posthumus Meyjes,
Tijdens de vele jaren dat U de leerstoel kerk- en dogmengeschiedenis hebt bekleed, hebt U zich er immer voor ingespannen de bloei te bevorderen van het vak in het algemeen en die van de vakgroep kerk- en dogmengeschiedenis in het bijzonder.

U was zich er daarbij altijd van bewust dat U in een lange Leidse kerkhistorische traditie stond, die, toen U aantrad, mede was gevormd door J.N. Bakhuizen van den Brink en C.C. de Bruin. Ik besef terdege dat het voor mij geen gemakkelijke taak zal zijn in een dergelijke traditie, mede door U levend gehouden, te treden. U kunt er echter van overtuigd zijn dat ik naar mijn beste vermogen mij ervoor zal inzetten de door U nagestreefde bloei van vak en vakgroep verder te bevorderen.

Hooggeleerde Van den Berg,

In indirecte zin ben ik ook Uw opvolger. Deze maand is het precies achttien jaar geleden dat U in Leiden aantrad en ik als uw student-assistent werd aangesteld. Vanaf dat moment tot op de dag van vandaag ben ik U buitengewoon dankbaar voor alles wat U, mijn leermeester en promotor, mij hebt geleerd. In het bijzonder dank ik U voor het enthousiasme voor dit 'prachtige vak', zoals U het altijd aanduidt, dat U op mij en vele anderen hebt willen overdragen. U hebt in Leiden het kerkhistorisch onderzoek naar de Verlichting in gang gezet, en daarmee een nieuw element in de oude Leidse kerkhistorische traditie binnengebracht. Ik hoop in het door U verlichte spoor door te gaan en zal mijn uiterste best doen om Uw werk op waardige wijze voort te zetten.

Hooggeleerde Meijering,

Wij kennen elkaar al langer dan vandaag. Des te meer verheugt het mij dat U mij zo'n plezierige ontvangst in de vakgroep hebt bereid. Ik ben U daarvoor zeer erkentelijk.

U trekt met uw kerkvaders door alle eeuwen, en bent zojuist van de twintigste eeuw - wellicht op de terugweg naar de vroege kerk - in de achttiende eeuw beland. Ook dat verheugt mij, zoals U begrijpen zult. Ik neem aan dat een andere eeuw U spoedig alweer zal toelachen, maar welke U zo dadelijk ook kiest, ik zie met veel genoegen uit naar de voortzetting van onze samenwerking in de vakgroep.

Hooggeleerde Spindler,

Ook wij kennen elkaar al langer dan vandaag. En ook U ben ik grote dank verschuldigd voor de vriendelijke welwillendheid waarmee U mij tege-

moet bent getreden. Wij delen de belangstelling voor de nieuwere tijd, die U vanuit Uw eigen invalshoek, die van het moderne wereldchristendom, benadert. Wij zullen elkaar op dat terrein stellig nog wel ontmoeten, zoals dat ook in het verleden reeds is gebeurd.

Hooggeleerde Raedts,

U behoedt mij voor eentonigheid, immers wij kennen elkaar nog niet zo lang. De wijze echter, waarop wij gedurende het afgelopen jaar hebben samengewerkt, schenkt mij het volste vertrouwen in onze verdere samenwerking in de vakgroep.

Zeergewaardeerde leden van de wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke staf,

De Leidse theologische faculteit heeft mij vanaf het eerste begin van mijn studie zo geboeid dat ik er - met uitzondering van een korte periode bij de Faculteit der Letteren - altijd ben gebleven. Onze faculteit is een universiteit in het klein, waardoor men steeds geboeid blijft door wat daar geboden wordt. Het is mij dan ook een grote vreugde in Uw kring werkzaam te mogen zijn en van de wetenschappelijke uitwisseling in onze 'mini-universiteit' te mogen profiteren. Dat bovendien die uitwisseling in praktische zin wordt ondersteund door een immer slagvaardig en behulpzaam faculteitsbureau maakt die vreugde om in deze faculteit te mogen werken alleen maar groter.

Zeergeleerde Heering, waarde Spruyt, Steenbeek en Verschoor, Mag er op de afdeling kerkgeschiedenis wel eens een bedaarde rust heersen, schijn bedriegt: Uw aanwezigheid staat borg voor een dynamische beoefening van ons - inderdaad prachtige - vak. Het stemt mij tot grote vreugde dat U mij de aanblik daarvan niet hebt willen onthouden.

Dames en Heren Studenten,

Aangezien onderwijs en onderzoek in onze faculteit ten nauwste op elkaar betrokken zijn, zult U over het thema godsdienst en Verlichting tijdens de lessen stellig nog wel eens wat vernemen. Gelukkig bestrijkt de geschiedenis van het christendom en zijn leerstellingen zo'n weids

terrein dat U niet bevreesd behoeft te zijn dat met dit onderwerp de bronnen zijn uitgeput.

Nog even toevend bij de achttiende eeuw, zult U zich misschien met Huizinga afvragen wat die eeuw ons nog te zeggen heeft. In 1933 merkte Huizinga in een Allard Pierson-lezing op dat die eeuw ons zo veraf lijkt te liggen, maar, zo schrijft hij: "als wij van historie spreken, moeten wij eeuwen voor dagen tellen, ja somtijds voor de getijden van één dag. Dan is de 18e eeuw óns eergisteren. (...) Het is wel goed, voor wie voortgaat in den wind der eeuwen, even stil te staan en om te zien naar de plek, vanwaar hij in den ochtend vertrok".⁵²

Ik hoop dat U mij het genoegen wilt doen, van tijd tot tijd samen met mij 'stil te staan en om te zien' naar het verleden van kerk en christendom.

Ik heb gezegd.

Noten

¹ Lucretia Wilhelmina van Merken, 'Vergenoeging', in: De Waare Geluksbedeeling. Brieven, en Nagelaaten Gedichten van Lucretia Wilhelmina van Winter, geboren van Merken, en Gedichten en Fabelen van Nicolaas Simon van Winter, Amsterdam 1792, pp. 89-91, i.h.b. p. 89. Voor haar godsdienstige denkbeelden zie J. Wille, "De leerschool van Lucretia Wilhelmina", in: J. Wille, Literair-historische opstellen, Zwolle 1962, pp. 202-249. Voor het oordeel van Betje Wolff over Lucretia van Merken zie H.A. Howeler, "Betje Wolff en Lucretia van Merken", in: P. Minderaa e.a. (red.), Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken, Amsterdam-Antwerpen 1954, pp. 73-109.

² Voor een recente beschrijving van de wijze waarop men de betekenis van Frankrijk in verband met de Verlichting beschouwt, zie Roy Porter, The Enlightenment, Basingstoke-London 1990, ch. 6, pp. 51-60.

Van de snel groeiende literatuur over het concept van een christelijke of gematigde Verlichting zij hier slechts genoemd Roy Porter en Mikulas Teich (eds.), The Enlightenment in National Context, Cambridge etc. 1981. Zie voorts Henry F. May, The Enlightenment in America, New York 1976; Michael Heyd, Between Orthodoxy and the Enlightenment: Jean-Robert Chouet and the Introduction of cartesian Science in the Academy of Geneva, The Hague-Boston-London 1982; Richard B. Sher, Church and University in the Scottish Enlightenment. The Moderate Literati of Edinburgh, Princeton 1985; Mark A. Noll, Princeton and the Republic, 1768-1822. The Search for a Christian Enlightenment in the Era of Samuel Stanhope Smith, Princeton 1989; Henry F. May, The Divided Heart. Essays on Protestantism and the Enlightenment in America, New York-Oxford 1991.

Voor de katholieke Aufklärung, zie o.m. J.A. Bornewasser, "Christendom en Aufklärung. Over geschiedenis en interpretatie", in: H.H. Berger e.a. (red.), Tussentijds. Theologische Faculteit te Tilburg. Bundel opstellen bij gelegenheid van haar erkenning, Tilburg [1974], pp. 24-45.

Reeds in de 18de eeuw zelf sprak men van een 'christelijke Verlichting' (een Verlichting niet buiten of zonder, maar veeleer gebaseerd op de bijbel); zie o.m. Christelijk Magazyn of Bijdragen ter bevordering van Christelijke Verlichting en Evangelische Deugd naar de behoeften van onzen tijd, Hoorn 1798.

Over de betekenis van de Verlichting in het algemeen voor de ontwikkeling van de christelijke theologie, zie de opmerking van Alister E. McGrath (geheel in de lijn van Ernst Troeltsch): "In view of the fact that the Enlightenment is now widely recognized as constituting the most significant development in the intellectual history of the Christian faith - far surpassing even the Reformation in this respect - it is proper to argue that it defines the terminus a quo from which any account of modern theology in general ... must begin." (The Making of Modern German Christology. From the Enlightenment to Pannenberg, Oxford 1986, p. 1).

³ Voor de betekenis van Nederland in de ontwikkeling van de Verlichting, zie Roy Porter, The Enlightenment, pp. 52-53, die de wortels van de Verlichting grotendeels gelegen ziet in de zeventiende-eeuwse Republiek, waaraan hij de opmerking toevoegt: "Dutch thinkers resolved the problems of the Enlightenment almost before anyone had experience of them".

Voor het christelijke of gematigde aspect van de Nederlandse Verlichting zie onder meer A.W. Bronsveld, Oorzaken der verbreiding van het rationalisme in ons land sinds de laatste jaren der vorige eeuw, Rotterdam 1862; O. Noordenbos, "Rationalisme en Romantiek in de noordelijke Nederlanden", AGN VIII, Utrecht enz. 1955, pp. 58-79; F. Sassen, Johan Lulofs (1711-1768) en de Reformatorische Verlichting in de Nederlanden, Amsterdam 1965 (= Med. Kon. Ned. Ak. van Wet. afd. Letterk., N.R. dl. 28 no. 7); P.J. Buijnsters, "Les Lumières hollandaises", in: Studies on Voltaire and the Eighteenth Century LXXXVII, Genève 1972, pp. 197-215; P.J. Buijnsters, Hieronymus van Alphen (1746-1803), Assen 1973; J. van den Berg, "Orthodoxy, Rationalism and the World in Eighteenth-Century Holland", in: D. Baker (ed.), Sanctity and Secularity: the Church and the World, Oxford 1973, pp. 173-192; J.C. de Bruïne, Herman Venema, een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting, Franeker 1973; H. Bots en J. de Vet, "Les Provinces-Unies et les Lumières", Dix-Huitième Siècle 10 (1978), pp. 101-122; J. van den Berg, "Eighteenth-Century Dutch Translations of the Work of Some British Latitudinarian and Enlightened Theologians", Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis 59 (1979), pp. 194-212; ; S.B.J. Zilverberg, "Kerk en Verlichting in Noord-Nederland", in: AGN IX (1980), pp. 318-330; J. van den Berg, "Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18de eeuw", AGN IX (1980), pp. 331-344; J. van den Berg, "Tussen ideaal en werkelijkheid. De Engelse jurist Goodricke in discussie met de Nederlandse theologen Bonnet en Van der Kemp over de grenzen van de kerk en de binding aan de belijdenis", Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 81 (1981), pp. 217-250; P. van der Vliet, Wolff & Deken's Brieven van Abraham Blankaart. Een bijdrage tot de kennis van de Reformatorische Verlichting, Utrecht 1982; W.W. Mijnhardt, "De Nederlandse Verlichting in Europees perspectief", Theoretische Geschiedenis 10 (1983), pp. 335-347; C. Huisman, Neerlands Israel. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw, Dordrecht 1983; P.J. Buijnsters, Wolff & Deken. Een Biografie, Leiden 1984; J. van den Berg, "Theologiebeoefening te Franeker en te Leiden in de achttiende eeuw", It Beaken (1985), pp. 181-194; L.H.M. Wessels, "Tussen ratio en revelatio. De Nederlandse Verlichting beoordeeld: enkele historiografische notities betreffende cultuur, mentaliteit en religie in de achttiende eeuw", in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum, Nijmegen 1986, pp. 135-161; W.W. Mijnhardt, "De Nederlandse Verlichting", in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten, Amsterdam 1987, pp. 53-79; W.W. Mijnhardt, Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815, Amsterdam 1987; R.A. Bosch,

Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755, Kampen 1988; J.W. Buisman, Tussen Vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810) I-II, Zwolle 1992; Wijnand W. Mijnhardt, "The Dutch Enlightenment: Humanism, Nationalism, and Decline", in: Margaret C. Jacob and Wijnand W. Mijnhardt (eds.), The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution, Ithaca-London 1992, pp. 197-223; Wyger R.E. Velema, Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796), Assen-Maastricht 1993; Joris van Eijnatten, God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre, Kampen [1993]; P.J. Buijsters, "Het heilsperspectief van de Verlichting. Een reflectie bij het 25-jarig bestaan van de Werkgroep 18e Eeuw", De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw 26 (1994) 2 (ter perse), die opmerkt: "Voor mij bestaat de hel uit een plaats waar eindeloos referaten worden voorgelezen onder de titel: 'What is Enlightenment?'"

Voor de wijze waarop de orthodoxie tot de bloei van de Verlichting heeft bijgedragen, zie o.m. de reeds genoemde studie van M. Heyd (zie noot 2); Alan Charles Kors, Atheism in France, 1650-1729 Vol.I: The Orthodox Sources of Disbelief, Princeton, N.J. 1990.

- 4 Zie o.m. Hendrikus Berkhof, 200 Jahre Theologie. Ein Reisebericht, Neukirchen-Vluyn 1985, p. 106: "Während die Theologie sich nach der Aufklärung an viele europäischen Stätten den neuen Anforderungen zu stellen versuchte, schlief die niederländische Theologie ... einen tiefen supranaturalistischen Schlaf". Vgl. de kritische kanttekeningen van A. de Groot bij deze traditionele voorstelling in zijn bijdrage "Het negentiende-eeuwse Nederlandse protestantisme in recente publicaties: Een overzicht", Nederlands Theologisch Tijdschrift 46 (1992), pp. 212-225, i.h.b. pp. 213-214. I.v.m. het veelvuldig gehanteerde begrip 'slaperig' en zijn synoniemen ter aanduiding van het geestelijk klimaat van de 19e eeuw is gepleit voor een begripshistorisch onderzoek van dit trefwoord, zie W. van den Berg, "De uitvinding van de negentiende eeuw: beeldvorming rond de letterkunde", De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19e Eeuw 16 (1992), pp. 25-36, i.h.b. p. 27. Voor een schets van de late 18e-eeuwse en vroeg 19e-eeuwse theologie in ons land, zie Christiaan Sepp, Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858, Amsterdam 1867 (3e dr.); Hermannus Bouwman, De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland gedurende het laatste gedeelte der vorige en in den loop der tegenwoordige eeuw, Utrecht 1862; K.H. Roessingh, De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode, Groningen 1914, pp. 7-26; J.H. van de Bank e.a., Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw (Utrechtse Theologische Reeks 18), 1993, waarin o.m. A. de Groot het oordeel van Chr. Sepp over deze periode onder de loupe neemt ("Het vroegnegentiende-eeuwse protestantisme in de visie van Chr. Sepp", pp. 11-19).

- ⁵ Zie Werner Schneiders, Die wahre Aufklärung. Zum Selbstverständnis der deutschen Aufklärung, Freiburg-München 1974. Zie ook Holger Böning, "Der 'gemeine Mann' als Adressat aufklärerischen Gedankengutes. Ein Forschungsbericht zur Volksaufklärung", Das achtzehnte Jahrhundert. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts 12 (1988), pp. 52-80; dezelfde, Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780, Stuttgart 1990. Vgl. de in 1992 gestarte publicatiereeks Volksaufklärung. Ausgewählte Schriften (Hrsg. von H. Böning u. R. Siegert). Zie ook Hans Erich Bödeker, "Thomas Abbt: Patriot, Bürger und bürgerliches Bewusstsein", in: R. Vierhaus (Hrsg.), Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung VII), p. 221: "Die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts war die Epoche der Breitenwirkung, des umfassenden regionalen und sozialen Erweiterungsprozesses der Aufklärung".
- ⁶ Voor samengaan late Verlichting en (pre-)Romantiek, zie o.m. O. Noordenbos, "Rationalisme en Romantiek in de noordelijke Nederlanden" (zie nt. 2); Roland Mortier, "Unité ou scission du siècle des Lumières", in: Roland Mortier, Clartés et ombres du siècle des Lumières. Etudes sur le XVIIIe siècle littéraire, Genève 1969, pp. 114-124. Zie voorts Dix-Huitième Siècle 14 (1982); Numéro spécial: Au tournant des Lumières: 1780-1820. Vgl. S. Dresden, Bezonken avonturen, Amsterdam 1949, pp. 168-169.
Voor Allard Pierson's uitspraak, zie zijn Oudere tijdgenoten, 1888, 1982 (4e dr.), p. 150. Vgl. F. Sassen, die de tweede helft van de 19e eeuw beschouwt als "een periode van verlate Verlichting" voor het wijsgerig leven van Nederland (Wijsgerig leven in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een poging tot reconstructie, Amsterdam 1954 (= Med. Kon. Ned. Ak. van Wet. afd. Letterk., N.R. dl. 17 no. 10), p. 7). Zie voorts P. van Zonneveld, "Verlichting - Biedermeier en Romantiek", De Gids 146 (1983), pp. 738-749; H. Reeser, "Réveil en Romantiek", Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800 30 (1989), pp. 2-14 (i.h.b. p. 10); H. Reeser, "Late Verlichting - Liberalisme of Romantiek?", De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw X (1986), pp. 46-65, i.h.b. pp. 45-54.
- ⁷ Voor de reacties op Da Costa's Bezwaren, zie de editie van deze verhandeling bezorgd door J.C. Rullmann (Amsterdam 1923), pp. V, XXIV-XVII en XXI-XXIV. Vgl. M.E. Kluit, Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865, Amsterdam 1970, pp. 145-152; Van Zonneveld, "Verlichting - Biedermeier en Romantiek", pp. 744-745.
- ⁸ Willem Bilderdijk, "Filozofen", in: Isaac da Costa (uitg.), De dichtwerken van Bilderdijk VIII, Haarlem 1858, pp. 185-188 i.h.b. p. 186. Voor Bilderdijk's godsdienstige opvattingen zie o.m. H. Bavinck, Bilderdijk als denker en als dichter, Kampen 1906; D. Nauta, "Bilderdijk en de kerk", in: D. Nauta, Opera Minora,

Kampen 1961, pp. 139-171; W. van der Zwaag, Willem Bilderdijk vader van het Réveil, Houten 1991; G.J. Schutte, "Bilderdijks conservatisme", in: R.E. de Bruin en G.J. Schutte (red.), Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw (*Serta historica* VI), Amsterdam 1994, pp. 15-35.

- ⁹ Voor Paulus van Hemert, zie H.Y. Groenewegen, Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer, Amsterdam 1889. Voor Johannes Kinker, zie A.J. Hanou, Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845, I-II (*Deventer Studiën* 5), Deventer 1988; voor een plaatsbepaling van Kinker t.a.v. de christelijke Verlichting, zie m.n. Sluiers van Isis I, pp. 52-64. Vgl. Henk Reitsma, "Sociabiliteit, verlichting en christendom in Nederland", Theoretische Geschiedenis 19/1 (1992), pp. 35-42.
- ¹⁰ De Gryzaard I, Monnikendam 1768, no. 6, pp. 41-48, i.h.b. p. 44. Voor het gebruik van het begrip 'petit-maitre' in de late 17e en 18e eeuw, zie P. J. Buynsters, Justus van Effen (1684-1735). Leven en Werk, Utrecht 1992, pp. 139-143.
- ¹¹ W. Craig, Het leeven van Jezus Christus, Hoom 1770, Voorrede, p. XV.
- ¹² Zie P.B.M. Blaas, "Het paradigma van de eeuwwende", Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1992-1993, Leiden 1994, pp. 43-55 en de daar genoemde literatuur.
- ¹³ Geciteerd in: Norman L. Torrey, Voltaire and the English Deists, New Haven 1930 (repr. Oxford 1963), p. 29.
- ¹⁴ Zie Sepp, Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858, p. 87.
- ¹⁵ Zie bijv. Moritz Csaky, "Déchristianisation? Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung", in: Friedrich Engel-Janosi, Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (Hrsg.), Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im 18. Jahrhundert, München 1976, pp. 13-19 en de daar genoemde literatuur.
- ¹⁶ E. Bekker, wed. Wolffen A. Deken, Brieven over verscheiden onderwerpen III, Den Haag 1781, brief 20, pp. 278-279. Over de onverschilligheid zie voorts o.m. T.H. van den Honert, Oratio contra indifferentismum in religione, Lugd. Bat. 1733; W.A. van Vloten, Verhandeling over de tegenwoordige laauwheid en onverschilligheid in de godsdienst, Leiden 1808. Vgl. J. Necker: "laissons-là les rigueurs; laissons-là les idées superstitieuses; mais considérons, avec la même crainte, cette indifférence coupable, la cause de tant de désordres, le présage de tant de malheurs" (De l'importance des opinions religieuses, Londres 1788, p. 490).

- 17 Ewald Hollebeek, Oratio de divinae revelationis in Belgio contentu atque causis ejus praecipuis, Lugd. Bat. 1765, pp. 11-12 (= Redenvoering over het in Nederland toenemend kleenachten der godlyke openbaaring en over deszelfs voornaame oorzaaken, Leyden 1765, p.12).
- 18 Cd. Busken Huet, Litterarische Fantasien en Kritieken I, Haarlem [1881], pp. 107-139, i.h.b. p. 122.
- 19 Uit een brief van E.C. d'Engelbronner, rector van de Latijnse school te Middelburg, geschreven in 1810; zie J.G. Voegler, "Geschiedenis van het Middelburgsch Gymnasium. Tweede-vierde tijdvak. Van 1574-1894", Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, 1894 (gecit.in Mijnhardt, Tot Heil van 't Menschdom, p. 220).
- 20 Zie o.m. G.J. Nahuys, Oratio inauguralis de subtilioris ethnicismi inter Christianos nostra aetate serpentis noxis ac remediis, Lugd. Bat. 1781(= Inwijngsrede over de nadelen van een verfiynd heidendom, onder de Christenen van onzen tijd inkruipende, en de middelen daartegen, Leyden 1781); J. van Nuys Klinkenberg, G.A. Baumgarten Crusius, De Leer der Drieëenheid tegen de zogenaemde Nieuwe Hervormers verdedigd, Amsterdam 1797, p. VI; Y. van Hamelsveld, Oratio de statu rei Christianae hodierno. Laeto an tristi? Quidque in posterum de eo sperare vel timore debeamus?, Traj. ad Rhen. 1784, p. 37. De term blijft enige decennia populair, zoals blijkt uit een verzoekschrift van P.J. baron van Zuylen van Nijevelt aan koning Willem I d.d. 12 juli 1834, waarin hij zijn afschuw uitspreekt over 'dat verfiynd heidendom' (A. Ros, Kleine kerkgeschiedenis van de West-Veluwe. Voorgeschiedenis, wording en beginjaren van de Gereformeerde Gemeente te Barneveld, Houten 1985, p. 37).
- 21 Vgl. Bram van de Beek, Van Verlichting tot Verduistering? Theologen vanaf 1800, Nijkerk 1994.
- 22 Voor de biografie van Jacob van Nuys Klinkenberg, zie B. Glasius, Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden II, 's Hertogenbosch 1853, pp. 270-278; J.P. de Bie en J. Loosjes, Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland V, 's-Gravenhage 1943, pp. 12-18; P.C. Molhuysen, Nieuw Nederlands Biographisch Woordenboek IX, c. 525-526. Zie voorts Sepp, Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858, Amsterdam 1867 (3e dr.), p. 150; Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932, Amsterdam 1932, pp. 51; 112; 646-647; F.J. Los, Grepren uit de Geschiedenis van Hervormd Amsterdam, Amsterdam 1929, pp. 100-102; R.B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam IV: De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis, Amsterdam 1974, passim.

²³ W.A. van Hengel, "Gedachtenis aan de verdiensten van wijlen den Heere J. van Nuys Klinkenberg", Christelijk Maandschrift voor den Beschaafden Stand I, Amsterdam 1822, pp. 89-112.

²⁴ In 1775 ontving Van Nuys Klinkenberg een zilveren medaille voor zijn antwoord op een prijsvraag van het genootschap "De Propagande Fide", in 1773 uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem over het onderwerp: "Welke zijn de beste middelen om de waare en zuivere Leer van het Evangelie onder de bewooners der Coloniën van den Staat meer te bevestigen en in die landstreeken voort te planten?" (de gouden eremedaille ging naar Petrus Hofstede; een tweede zilveren medaille naar Cornelis van Vollenhoven). De bekroonde antwoorden werden in 1776 gepubliceerd in de Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij. Voor een korte weergave van Van Nuys Klinkenberg's antwoord (Verhandelingen XVII/1, pp. 259-323), zie J. Boneschansker, Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd, Leeuwarden [1987], pp. 21-22. Zie voorts A.N. Paasman, Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting, 1984, pp. 161,162.

Van Klinkenberg's belangstelling voor de fysicotheologie getuigt o.m. zijn "Aenprijzende Brief" bij de tweede Nederlandse editie van J.J. Scheuchzer en M.S.G. Donat, Bijbel der natuur, Amsterdam 1784 (vgl. J. Bots, Tussen Descartes en Darwin. Geloof en Natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland, Assen 1972, p. 121).

Klinkenberg was lid van verscheidene geleerde genootschappen, zoals het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen en het Rotterdamse letterkundig genootschap 'Verscheidenheid en Overeenstemming'.

²⁵ Wolff en Deken, Brieven over verscheiden onderwerpen I, Den Haag 1780, p. 291, waar sprake is van de "verstandige predikaten van eenen HULSHOFF, eenen MARTINET, eenen NUYS VAN KLINKENBERG, eenen COUPERUS, eenen GROUW enz.". Elders (Brieven van Abraham Blankaart I, 1787, p. XLVI) spraken Wolff en Deken van "eenen arbeidzaamen Professor Nuits Klinkenberg".

²⁶ De Christen no. 7, 17.2.1772, "Over 't leezen van Gods Woord, en 't Psalm-gezang in den openbaeren Godsdienst der christenen", p. 50, waar gesproken wordt van de "zeldzame en aanstotende uitdrukkingen" in de huidige psalmberijming en vreugde wordt geuit over de weldra te verwachten nieuwe berijming.

²⁷ Zie Evenhuis, Ook dat was Amsterdam IV, p. 69. Tot zijn allernaaste medewerkers behoorde zijn goede vriend G.J. Nahuys, met wie hij een populaire Bijbelverklaring vervaardigde.

²⁸ Voor een beschrijving van de gang van zaken tussen 1796 en 1804 zie Los, Grep

uit de geschiedenis van Hervormd Amsterdam, pp.80-115; Evenhuis, Ook dat was Amsterdam IV, pp. 332-344. Zie voorts J. Hartog, De Oranje-predikanten en hunne tegenstanders. Eene bijdrage tot de kennis van den tijd der patriotten, Rotterdam 1875, p. 22. Zie tevens verscheidene pamfletten over deze kwestie (Knuttel 22815, 22979, 23218, 23219, 23256, 23257).

²⁹ Evenhuis, Ook dat was Amsterdam IV, p. 69.

³⁰ Utrecht 1770-1776. Dit werk werd zeer lovend besproken in de Hedendaagsche Vaderlandsche Letteroefeningen.

³¹ Vgl. de titel van de eerste Boyle Lectures, gehouden in 1692 door Richard Bentley: The Folly of Atheism. Ten onzent vertaald en uitgegeven door Johan Lulofs o.d.t. De Dwaasheid en Onredelykheid der Godverzakinge (Amsterdam 1741).

³² J. van Nuys Klinkenberg, G.A. Baumgarten Crusius. De Leer der Drieëenheid tegen de zogenaemde Nieuwe Hervormers verdedigd. Naar het Hoogduitsch van Baumgarten Crusius, met Aenmerkingen en Byvoegselen door —, Amsterdam 1797, 'Voorbericht', pp. VI, IX, XI-XIII.

³³ J. van Nuys Klinkenberg, Oratio de incredulorum machinationibus reipublicae admodum perniciosius, Amstel. 1784 (= Inwingsrede over den verderflyken invloed van het ongeloof op het gemeenebest, Amsterdam 1784). Ysbrand van Hamelsveld oreerde, eveneens in 1784, over hetzelfde thema (vgl. nt. 20).

³⁴ Zie Waarschouwing in de allerbelangrijkste zaek aen mingeoeffenden en jongelieden, Amsterdam 1799 (8e dr.), 'Voorbericht': "Ik bezit eene groote verzaemeling van Deïstische Schriften, en heb, zo niet alles, immers het voornaemste geleesen, wat, in Engeland, Frankrijk, en Duytschland, tegen het Christendom, geschreeven is". Zie voorts o.m. De Voordeelen van den Godsdienst; De Christen; Onderwijs in den Godsdienst.

³⁵ UB Amsterdam: Catalogus der Handschriften II: De handschriften der Stedelijke Bibliotheek met de latere aanwinsten, Amsterdam 1902, no. 37; nos. 651-663; no. 738; no. 938.

³⁶ Zie H.G. Kleyn, "Levensbericht", Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1887-88, Leiden 1887, pp. 112-143, i.h.b. pp. 114-115. Glasius' Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in de Nederlanden voor het vestigen der Hervorming (I-III, 1833-1836) is geschreven op basis van een dictaat van zijn grootvader, dat onder diens papieren bewaard was gebleven.

³⁷ Waerschouwing in de allerbelangrijkste zaak aen mingeoeffenden en jongelieden, p. 9. Vgl. zijn opmerking: "De godsdienst is de eenige grondslag van ons geluk en de band der menschelyke maetschappij" (Onderwys in den Godsdienst I, p. V). Dit standpunt werd door velen gedeeld. Zie bijv. ook J. Clarisse, Nadrukkelyk betoog dat ongodsdienstigheid de bron zy van tydelijk en eeuwig ongeluk, godsdienstigheid integendeel de bron van tijdelijk en eeuwig geluk, Amsterdam 1799.

³⁸ Aldus Paul Hazard, La pensée européenne au XVIIIe siècle. De Montesquieu à Lessing, [1963], pp. 23-34, p. 453. Vgl. Robert Mauzi, L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle, 1969 (4e dr.)

³⁹ Vgl. De Recensent, Ook der Recensenten XII/1 (1819), pp. 160-167, waar Van Nuys Klinkenberg mede geprezen wordt om zijn "veelvuldige algemeen nuttige geschriften" (p. 160) en zijn "zucht voor het algemeene nut en belangstelling in de zaak van het christendom" (p. 161).

⁴⁰ Van de Waerschouwing in de allerbelangrijkste zaak aen mingeoeffenden en jongelieden zijn in totaal elf drukken verschenen. Volgens Van Hengel ("Gedachtenis aan de verdiensten van ... Klinkenberg", p. 109) zou de Waerschouwing in het Duits en het Frans zijn vertaald, en zou de Franse vertaling drie drukken hebben beleefd. Ik heb echter van deze vertalingen geen titelbeschrijvingen kunnen vinden. Het boekje - aanvankelijk anoniem verschenen - werd juichend ontvangen in o.m. de Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek III/1 (1799), pp. 113-116; De Recensent, Ook der Recensenten XII/1 (1819), p. 161: "Niets heeft zo sterk het vergift in Th. PAINE'S Eeuw der Rede schuilende tegengewerkt".

In 1799 publiceerde J. van Eyk, predikant te Loosduinen, zijn opstel getiteld De verachting waarmede veelen in den tegenwoordigen tijd op het Christendom nederzien moet ons niets ten nadeele van hetzelfde doen vermoeden, maar is veel eer een bewijs voor deszelfs waarheid en goddelykheid, dat was opgenomen in de Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek II/2 (1798) pp. 579-592, afzonderlijk als "aangenaam toevoegzel bij de Waerschouwing aen mingeoeffenden en jongelieden".

Zie over dit werk ook S. Cramer, "Het Nederlandsch Protestantisme bij den aanvang der 19e eeuw", Teyler's Theologisch Tijdschrift IV (1906), pp. 351-395, i.h.b. pp. 361, 366-367.

⁴¹ Voor De Christen, verschenen in 7 delen (356 nrs.), zie P.J. Buijnsters, "Check-list 18e-eeuwse spectatoriale tijdschriften in Nederland", in: P.J. Buijnsters, Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw, Utrecht 1984, p. 79, no. 12. Vgl. A. Ypey, Geschiedenis van de Kristlyke Kerk in de achttiende eeuw II, Utrecht 1799, pp. 90-91, die De Christen typeert als "een allernuttigst Antideïstisch huisboek". Hieronymus van Alphen zou ook een soortgelijk christelijk spectatoriaal tijdschrift het licht doen zien, getiteld De Christelijke Spectator; hierbij ging het om een periodiek van 12

- afleveringen dat gedurende slechts een jaar (1799) verscheen, zie P.J. Buijnsters, Hieronymus van Alphen (1746-1803), Assen 1973, p.310. Klinkenberg's Zondagsblad voor de Gereformeerden verscheen in vijf delen in de jaren 1797 -1803 te Amsterdam.
- ⁴² Een studie over de reacties op het Engelse deïsme in ons land wordt door mij voorbereid.
- ⁴³ De Christen I, Voorbericht.
- ⁴⁴ De Christen I, 6 januari 1772, p. 5.
- ⁴⁵ Dat Van Nuys Klinkenberg oog had voor de verdiensten van de vrouw als opvoedster en huishoudelijk manager moge blijken uit deze woorden: "de diensten, welke de vrouwen aan de Maetschappij doen door het baeren en opvoeden der kinderen, door het bestuuren van het huisgezin, en andre nuttige bezigheden, zyn zo onberekenbaer groot en veele, dat zy over het algemeen meerder voordeel aan de Maetschappij toebrengen dan de Mannen" (Onderwys in den Godsdienst XI, pp. 391-392).
- ⁴⁶ Voor de opvatting van Herman Venema ("Per serpentem seductorem Gen III allegorice intelligi Diabolum, verumque non adfuisse animal serpentis, certissimum habeo"), zie De Bruïne, Herman Venema, een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting, p. 35. De gereformeerde predikant dr. J.G. Geelkerken werd op de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Assen in 1926, afgezet wegens zijn weigering te ondertekenen dat Genesis 2-3 alleen letterlijk geïnterpreteerd diende te worden.
- ⁴⁷ De Leer der Drieëenheid ... verdedigd, 'Voorbericht', pp. VIII-IX, XVII-XXI.
- ⁴⁸ De Leer der Drieëenheid ... verdedigd, 'Voorbericht', p. XXI.
- ⁴⁹ Lucretia van Merken, Het nut der tegenspoeden, Amsterdam, 1762.
- ⁵⁰ De Leer der Drieëenheid ... verdedigd, 'Voorbericht', pp. XXII-XXIV.
- ⁵¹ Voor zover bekend is Van Nuys Klinkenberg een van de eersten die expliciet wees op de wisselwerking tussen deïsme c.q. neologie en de apologetiek, waarbij de apologetische inspanningen tot nieuwe, verlichte inzichten leidden. Maar dit 'nut' der 'ongelovigen' werd weldra een geliefd thema. Vgl. Jean Henri Pareau, Oratio de conatibus incredulorum rei Christianae plus emolumenti quam detrimenti afferentibus, Daventriae 1790; Jodocus Heringa Ez., Vertoog over het vereischt gebruik en hedendaegsch misbruik der kritiek in de behandeling der Heilige

Schriften, Amsterdam 1793; Ewald Hollebeek, Oratio de utilitate ex incredulorum contra sacras literas conaminibus in religionem Christianam redundante, 1797 (= rectorale rede gehouden in 1781).

Voor het gegeven dat de christelijke apologetiek bevruchtend werkte op de godsdienst- en bijbelkritiek van de Verlichting, zie o.m. Andrew Brown, "John Locke and the Religious 'Aufklärung'", The Review of Religion XIII/2 (1949), pp. 126-154, i.h.b. p. 141; E. Hirsch, Geschichte der neuern evangelischen Theologie II, Gütersloh 1951, p. 421; Alan Kors, Atheism in France I, 1990, passim. Vgl. Marijke H. de Lang, De opkomst van de historische en literaire kritiek in de synoptische beschouwing van de evangeliën van Calvijn (1555) tot Griesbach (1774), Leiden 1993, i.h.b. pp. 263 nt. 14, 291.

- ⁵² J. Huizinga, "Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw", in: Verzamelde Werken IV, Haarlem 1949, pp. 341-359, i.h.b. p. 359.